

Enric Guinot Rodríguez *

LA HISTORIOGRAFIA MEDIEVAL VALENCIANA EN TEMPS IMPERIALS (1939-1957)

PER a poder situar el nivell i l'entorn mental dels estudis d'història medieval valenciana durant el primer franquisme, és convenient recordar breument el que havien estat els seus orígens abans de la ruptura que es donà arran de la Guerra Civil. S'ha afirmat que el balanç de coneixements d'aquesta historiografia medieval durant el primer terç del segle XX no és especialment impressionant. Com han explicat A. Furió i P. Viciano, són evidents les "limitacions d'aquesta historiografia erudita, promoguda i practicada pel segment més il·lustrat de la burgesia ciutadana". En aquelles dècades els segles medievals foren el pol d'atracció d'una majoria dels historiadors pertanyents a la burgesia local, per tant més a prop de la ciutadania valencianista que no a un món universitari que li era pràcticament aliè: "un moviment romàntic i arcaïtzant que trobava en els segles medievals el seu espai utòpic per excel·lència. No debades el Regne de València –i amb ell, les institucions i el dret foral, la llengua i la cultura autòctones, la 'personalitat' valenciana al capdavant– era una 'creació' medieval".¹

El breu interval republicà va veure l'aparició de la primera petita fornada de joves universitaris amb una bàsica formació històrica, però, sobretot, amb una ideologia més clarament progressista. No són tampoc massa abundants les seues publicacions estrictament històriques, però continuava existint un fet comú: no formaren part de la nòmina de professors de la nostra Universitat.

---

* Universitat de València.

¹ A. Furió, *La història medieval valenciana: un itinerari historiogràfic*, *Revista Millars*, Castelló, n. XIII (1990), pp. 75-76; P. Viciano, *La temptació de la memòria*, València, 1995.

Fet i fet, el resultat de l'entrada de les tropes franquistes i la instauració del sistema polític feixista va ser el mateix: l'estroncament radical de les tradicions erudites anteriors i l'inici d'una nova era. El punt de partida és, doncs, el de la depuració i expulsió física de les persones i el de la implantació d'un discurs eminentment polític sobre l'Imperi Espanyol identificat fèrriament amb la història de Castella.

1. LA DÈCADA OMINOSA (1939-1947)

Prèviament i per a fer-nos una idea d'allò que foren els estudis i el discurs de la història medieval durant el primer franquisme, caldria tenir en compte que la divisió marcada entre les distintes "edats" en què està organitzada l'actual vida acadèmica, no correspon amb la realitat dels càrrecs i càtedres de la dècada dels 40.

La divisió usual d'aquestes darreres va ser, des de principis del segle XX, la d'Història Antiga i Mitja, per una banda, i la d'Història Moderna i Contemporània per l'altra. Al seu torn, una nova divisió de cadascuna d'elles entre Història Universal i Història d'Espanya. Això vol dir que haurem d'estudiar l'activitat investigadora i publicista de dos catedràtics en la Universitat de València d'aquella dècada, però, en la pràctica, l'escalafó universitari, agreujat per les depuracions polítiques del *Movimiento Nacional*, produïren un veritable desordre en tot aquest sistema. En la pràctica, doncs, fou habitual l'acumulació de càtedres distintes en una mateixa persona i, en conseqüència, que el titular d'Història Medieval Universal i el d'Espanya no portaren a terme investigacions relacionades amb aquesta època. Per exemple aqueix fou el cas de qui va ser per molts anys Catedràtic d'Història Antiga i Mitja d'Espanya des de la dècada del 1920, José Deleito Piñuela. Tot i aquesta titulació, les seues obres –a banda la composició i traducció de cançons de "zarzuela"– estigueren dedicades en bona part a l'època Moderna.

L'altre catedràtic que porta una titulació relacionada amb la Història Medieval durant els anys 40 va ser Manuel Ballesteros-Gaibrois; de fet, però, succeeix un fenomen semblant al cas esmentat abans: la seua dedicació investigadora fou fonamentalment americanista i seria amb aqueixa especialització amb la qual passà a ocupar la càtedra a la Universitat Complutense de Madrid l'any 1949, arran de la mort del seu pare Antonio Ballesteros, titular fins aquell moment de l'esmentada càtedra. Sembla que va haver-hi una oposició.

Tot i això Ballesteros fou un veritable “tot terreny” durant els deu anys que passà a València, i la seua activitat acadèmica, cultural i política fou molt activa. Les pàgines dels primers anys de la revista *Saitabi* són un reflex parcial de la multitud d’actes en els quals va participar i dels organismes que va presidir, incloent-ne la mateixa conversió d’aquest *Saitabi* en una revista d’Història, almenys segons els paràmetres de l’Espanya franquista del 1944.

Potser caldria recordar la forta jerarquitització del món acadèmic espanyol dels temps del franquisme per a entendre millor les conseqüències del fet que els dos teòrics titulars de les càtedres d’Història Medieval, durant anys, no es dedicaren a la matèria. Allò més pregó és que, mentre l’erudició medievalista del primer terç del segle XX havia estat notable, els anys 40 marcaren un tall evident, tot i la poca “perillositat” ideològica dels institucionalistes dels temps anteriors. Els primers anys 40 són un buit clar sobre la història medieval, valenciana o no valenciana. Les pàgines dels primers quaderns de la revista *Saitabi* són, de nou, l’espill d’açò. Entre 1940 i 1947 les investigacions sobre Història Medieval valenciana del professorat de la nostra Universitat són zero. No hi ha. Allò que pot trobar-se en la revista de la Facultat són poc més de mitja dotzena de treballs molt puntuals per part dels qui serien encara probablement estudiants o acabats de llicenciar-se en Filosofia i Lletres, o en altres casos els cognoms dels erudits més conservadors de la dècada dels 30, els quals copaven els càrrecs directius de les bàsiques institucions culturals valencianes de la postguerra; són noms com ara Manuel González Martí, director del Museu Provincial de Belles Arts, o Salvador Carreres Zacarés, cronista oficial de la ciutat de València. Fet i fet, però, autors de breus articles erudits relacionats més amb l’art i els monuments que no amb la història, amb una temàtica anecdòtica tot i basar-se en alguns documents; pot servir d’exemple que entre tants temes d’història social, econòmica i política possibles, es parara atenció en uns documents sobre l’estada a València del rei Lleó Vè d’Armènia, aspecte, si més no, francament exòtic.

Costa trobar-ne un fil conductor en aqueixa producció; més bé la conclusió és que no va existir una coherència temàtica en allò que va estudiar-se i només pot apuntar-se com més homogeni l’interès pel període cronològic de les acaballes del segle XV, el regnat dels Reis Catòlics, tot i que no podria parlar-se d’un discurs massa coherent quant a exaltar les glòries del naixement de l’Imperi Espanyol.²

---

² M. González Martí, *Cerámica medieval valenciana. Azulejos que prueban un hecho histórico y desvanecen una leyenda*, *Saitabi*, n. 1, 1940, pp. 11-15; M. González Martí, *Azule-*

Com ha argumentat en el seu moment Antoni Furió, la revisió d'aquesta historiografia dels 40 palesa l'existència d'una divisió conceptual, gens innocent i casual, de la història;³ d'una banda, la Universitat i els seus catedràtics, dedicats als *temes importants*: l'Imperi, Espanya i Amèrica, etc.; d'altra, els notables erudits locals, *no universitaris*, els quals parlen de qüestions puntuals, freqüentment anecdòtiques i superficials, sobre esdeveniments i monuments valencians.

Un magnífic exemple d'aqueixa dualitat de valoracions sobre la història Espanyola –amb majúscula– i la història valenciana el tenim en les consideracions preliminars de l'únic treball de medievalisme valencià publicat pel catedràtic de la matèria de la nostra Universitat, Manuel Ballesteros-Gaibrois. Es tracta del discurs d'obertura del curs acadèmic 1943-44 de la Universitat de València i titulat senzillament: “Valencia y los Reyes Católicos (1479-1493)”. Aquesta obra ens forneix un bon exemple tant de la metodologia històrica emprada pels historiadors del moment, com pregonos exemples del discurs teòric i ideològic de la “història oficial” impartida en les aules de la nostra universitat.

Dubtós el catedràtic Ballesteros sobre quina qüestió tractar per a tan magna ocasió,

o buscar materia en mis estudios de índole americana e imperial, o reducirme a los límites de una investigación local, de ambición mucho más reducida y de resonancia, por ello, mucho menor en el campo de las ciencias históricas,... la Providencia me sugirió uno en que ambos objetivos quedaban completamente cumplidos...: Valencia y los Reyes Católicos.⁴

---

jos gremiales valencianos, n. 3, 1942, pp. 2-6, n. 4-5 (1942), pp. 5-12; S. Carreres, Ordenaciones municipales valencianas de la Edad Media, n. 11 (1944), pp. 9-17. Aquest mateix autor publicava el 1944 un fullet sobre *Los portales de Cuarte, Real, Nuevo, Trinidad y San Vicente*, premiat en els Jocs Florals de València de 1939. Els altres articles semblen més puntuals treballs de curs: M. D. Espinosa, Nuevas noticias sobre la prisión del Marqués de Oristán, *Saitabi*, n. 9-10, 1943, pp. 16-38; J. M.ª Jiménez Fayos, Ramón Muntaner y su crónica, n. 11 (1944), pp. 37-45, i Dos notas sobre San Vicente Ferrer, n. 12 (1944), pp. 155-161; M.ª Luisa Laporta, Un prisionero real de pocos meses, n. 12 (1944), pp. 171-174; D. Durá, El frustrado viaje de Alfonso II de Nápoles a Valencia, n. 19 (1946), pp. 5-22; M. Enguñados, Repercusión en Valencia de la noticia de la tregua entre Alfonso V y Juana de Nápoles, n. 19 (1946), pp. 36-38; J. M.ª Giménez Fayos, Unas notas sobre el Compromiso de Caspe, n. 19 (1946), pp. 39-43; J. Faus y Faus, El principio religioso en la apertura de los antiguos protocolos notariales, n. 20-21 (1946), pp. 144-164; M. Sáez Pomés, La ayuda de Valencia a León V de Armenia, n. 20-21 (1946), pp. 177-183.

³ A. Furió, De la autarquía al intercambio: la historia medieval valenciana entre 1939 y 1989, *Hispania*, t. L/2, núm. 175 (1990), pp. 903-920.

⁴ M. Ballesteros-Gaibrois, *Valencia y los Reyes Católicos (1479-1493)*, Discurso leído en la solemne inauguración del curso académico de 1943 a 1944 en la Universidad de Valencia, València, Anales de la Universidad de Valencia, año XX, 1943, p. 9.

Quant al mètode de treball històric, és fàcilment reconeixedor. Hi ha un buidament general d'una sèrie documental corresponent a un arxiu concret, de tal manera que tots els documents reunits són organitzats temàticament a posteriori segons unes matèries triades per l'autor. Concretament M. Ballesteros va buidar la comptabilitat del Mestre Racional i les cartes i èpoques registrades en els llibres de la Batllia de València d'aqueixos catorze anys que havia triat per al seu estudi; a continuació classifica la diversa informació que aportaven aqueixes sèries en capítols dedicats, primer, als servidors reials –vol dir l'autor els oficials reials del Regne, especialment la figura del seu Batlle General–; després a les “mostres d'afecte” dels “valencians” –vol dir l'autor, del Batlle General Diego de Torres– als monarques i a la família reial; a les afeccions reials: les feres ferotges (sic),⁵ els paons,⁶ la cacera i els falcons, les cavalcadures i els horts.⁷

Després continuen els capítols dedicats al “real vestuario”, les medicines i perfums, robes, mobles i els més diversos aliments i dolços; finalment, el capítol cinquè va dedicat a les notícies d'aqueixes dues sèries documentals concretes sobre la guerra de Granada, totes elles relacionades

---

⁵ “La historia de los leones del Real es un minúsculo capítulo de historia natural en el que vemos aparecer y desaparecer ejemplares diversos de la noble familia de los *Félix Leo*. Un observador poco minucioso no se daría cuenta de la razón de estas alternativas, crecientes y decrecientes del número de leones y leonas que las rentas valencianas mantenían para el rey; fijando un poco la atención veremos cómo unas veces el aumento es debido a compra y otras a nacimientos ocurridos en tierra valenciana, que desde entonces puede ufanarse de ser patria de feroces felinos.”, *op. cit.*, p. 35. El tema sembla preocupar el nostre historiador i fill predilecte perquè ja havia estat objecte d'altre treball anterior: Los leones del Rey Católico, *Correo Erudito*, t. III, i en aquesta obra que ara comentem arriba a redactar frases que ens deixen una mica perplexos: “Los comienzos del 1482 debieron alegrar a Fernando [el Rei Catòlic] porque sus deseos indudables de ‘cria’ comienzan a tener resultados”. Sembla que Ballesteros no està referint-se a la successió monàrquica en l'Imperi Espanyol perquè seguidament escriu: “Una *leoneta chiqua* viene al mundo [però] las esperanzas del rey y guardián se desvanecen en 11 de febrero en que la *leoneta* abandona la vida”, *op. cit.*, p. 36.

⁶ “Pronto la familia volátil se amplía y además de los pavos vemos pavitos a su lado”, *op. cit.*, p. 39.

⁷ “Instalados los Reyes [Catòlics] en el Alcázar de Sevilla echaron indudablemente de menos el arte hortelano de sus súbditos de Valencia. Vendrían a su memoria las maravillas florales de Valencia, la sabiduría centenaria de los *ligadors d'orts* valencianos y pensaron muy juiciosamente que la belleza que los vergeles levantinos atesoraban podría reproducirse en Sevilla. De este modo los admirados jardines del Alcázar sevillano, hoy orgullo de la ciudad, tienen una indudable ejecutoria valenciana que no es justo soslayar ni olvidar”, *op. cit.*, p. 53. Emocionades paraules del nostre autor sobre “la tierra de las flores, de la luz y del color”, amb l'únic detall que, segons ell mateix, pp. 13-15, els monarques només havien estat tres vegades a València, en els mesos d'octubre, novembre i març respectivament, èpoques de l'any tradicionalment famoses per la lluentor dels nostres jardins i horts.

amb l'enviament de productes concrets per part del Batlle General, o a l'arribada de noves puntuals que eren copiades en els registres d'aquest oficial. Pot servir d'exemple el capítol dedicat a "Los Reyes y sus servidores" (capítol II), en el qual presenta els evidents conflictes de poder entre el Batlle General del Regne, Diego de Torres, i el Mestre Racional Joan Ram Escrivà, i l'arribada temporal i extraordinària l'any 1492 de Joan de Lanuça com a virrei plenipotenciari per a resoldre la tensió política, com una mera qüestió d'amors i odis personals, de renyides de criats, al marge de qualsevol anàlisi sobre la història política, del poder i de les classes dirigents de la societat valenciana del moment. La política no seria més que qüestió de la monarquia, de la cort castellana, nodrida per les passions personals dels protagonistes, restant a banda qualsevol plantejament sobre la història dels valencians, la qual no existeix com a tal.

Fet i fet, el que hi trobem en aquest estudi és una successió variadíssima de dades documentals que palesen la gran contradicció metodològica de l'autor: no hi ha cap anàlisi de conjunt d'un tema històric a partir del plantejament d'hipòtesis sinó la glossa i el comentari d'allò que diu únicament la sèrie documental buidada. És doncs inevitable la "dictadura" irracional de les fonts i la valoració negativa que el mateix Ballesteros fa del valor de la història "local"; ;com equiparar aquest treball seu amb els discursos ampul·losos sobre la monarquia o, millor dit, sobre l'Imperi espanyol!

Perquè, finalment, és aquesta ideologia imperial allò més remarcable que sura en l'estudi medievalístic de Ballesteros. Si la història "local", la història medieval de València, té algun interès per a ell i aporta alguna cosa és en funció de la seua contribució a la creació de l'Imperi hispànic:

Valencia formó fielmente en las filas apretadas de los que seguían entusiastamente a sus monarcas en la dura tarea de crear un reino, proporcionó a sus reyes todo aquello que les era necesario o que les podía satisfacer, acudió a sus momentos de apuro con dineros y hombres y funcionó su burocracia regnícola suavemente, como engrasada, al servicio de todo aquello que cumplía a los fines del Estado y de la Casa Real... La Valencia todavía acostumbrada a modos autónomos que comienza a plegarse –en una serie interminable de manifestaciones de amor hacia su rey– a las exigencias del Nuevo Estado, y los Reyes Católicos alternando la dulzura con la energía, pidiendo o exigiendo sacrificios, según las circunstancias, y variando insensiblemente el régimen y el estatuto valenciano.⁸

⁸ *op. cit.*, pp. 11 i 12.

Posteriorment torna a repetir insistentment allò que podem considerar l'única conclusió del seu treball, el mateix concepte: la participació *material*, en objectes, manufactures i diners de la Batllia General de València en el funcionament de la Casa Reial:

Creo sinceramente que nada hay de más aleccionador que la visión de aquellos tiempos en que se realizó la unidad definitiva de España, unidad tan cuajada en el sentir de todos, que sin necesidad de violencias, sin resistencia por reinos que tenían fueros sus propios, fue constituida con el entusiasmo unánime. Ejemplos maravillosos de los *cubreacémilas* fabricados en Valencia con las armas de todos los reinos de la Corona, del pago de gracias con dinero valenciano a súbditos de otros reinos peninsulares, de participación en la empresa común.⁹

En llegir aquest treball et resta el dubte de si realment estàs entenent el que diu el seu autor; el discurs oficial de l'Espanya feixista de la dècada de 1940 lloa les glòries bèl·liques de la Corona, dels Reis Catòlics i de l'Imperi, i tot mitjançant un discurs basat en la participació voluntària i entusiasta de cadascun dels pobles de la península en la creació del *Nuevo Estado*. I els exemples que troba l'autor sobre la participació valenciana són Lleons, paons, tortugues i... "cubreacémilas". Hi ha tal distància entre el grapat de frases ampul·loses marcadament polítiques sobre el com i el per què de "las relaciones de Valencia con los primeros reyes unitarios de España" i les notícies documentals aportades, que resulta difícil no fer un juí durament crític sobre l'obra històrica de Ballesteros. Manipulació i fanatisme són mots que fàcilment acudeixen a la ment en avaluar aqueix treball, i que fan pensar en quin tipus de mestratge pogué instaurar en aquells anys 40 entre els joves llicenciats en Filosofia i Lletres de la nostra universitat.¹⁰

⁹ *op. cit.*, p. 109.

¹⁰ No convé deixar d'assenyalar que la castellanització de la documentació medieval valenciana que usa Ballesteros en la seua obra, fruit ideològic del discurs espanyol del moment però també de l'evident ignorància del valencià que està llegint, li porta a redactar resums de documents en castellà francament deplorables: "Data de 1431 ss. 7 ds. a Garcia d'Agramunt y a Martin de Bellmont, azucareros, por los confites para tres cargas... 65 lbs. citronat, 35 lbs. pinyonada blanca y rosa... 40 alosas, 8 libras de hostias doradas, confites menudos, amecles [ametles!], avellanas, piñones... 18 exarpelleres de palma para cubrir las 6 cajas, trece tranvelles de fil de canem para atar las cajas...", *op. cit.*, p. XIV de l'apèndix documental, regesta n. 56. Aqueix bilingüisme en una mateixa frase també ha estat virtut d'algun notable valencià desaparegut fa poc, però en aquest cas sembla més evident que es tracta de simple incomprensió d'allò que està llegint en el document: *panís és maíz* per a l'expert americanista

Un exemple de les influències d'aqueix discurs d'"història imperial" del catedràtic Ballesteros sobre els seus estudiants podria ser un dels treballs de temàtica medieval aparegut a la revista *Saitabi* d'aquells anys sota el títol "Gastos e ingresos reales en Valencia. Ensayo de un estudio económico de un reino peninsular", obra de María Teresa Pastor.¹¹ Dedicat a la hisenda reial al Regne de València en temps dels Reis Catòlics, torna a usar part de la documentació de comptabilitat de la Batllia General de València que havia emprat M. Ballesteros en l'obra anteriorment comentada; allò més notable, però, és la repetició de certs tòpics que han estat repetits tal qual fins a temps molt recents, de tal manera que podem trobar en el context ideològic de l'Espanya feixista dels 40 l'origen de valoracions sobre la història valenciana encara reclamades per alguns sectors socials. No seria casualitat, doncs, que aquella jove autora encetara el seu treball citant el manual d'*Historia de España* escrit per Antonio Ballesteros, pare del nostre Manuel Ballesteros, amb base al qual podia posar en relleu el contrast entre

el reinado de Enrique IV... [que] había sido de efectos desastrosos para la economía española [perquè] el desorden de la hacienda pública había llegado a extremos inverosímiles...¹²

i la magnífica situació econòmica al Regne de València de temps dels Reis Catòlics:

la ciudad valenciana acudió siempre fiel y generosa a cubrir las estrecheces pecuniarias de los monarcas, concediendo muchas veces más de lo que se le pedía, llevada de un sentimiento de respetuosa galantería que convirtió insensiblemente en necesario el favor, transformado paulatinamente en costumbre.¹³

Ballesteros l'any 1482, abans del descobriment d'Amèrica per tant, i en altre text poden ser descarregats d'una nau al Grau "43 halcones, sacres y pelegrins del rey", donant peu a un divertit joc de paraules sobre el nom de certes aus de cetreria i la possibilitat que el monarca siga objecte de pelegrinacions, o bé posar a Lluís de Santàngel comprant "velludo y contray" per al monarca: el vellut esdevingut *velludo*, de la mateixa manera que els valencians Jaume Rialbs és fet Jacobo Raalbes, Mateu Iviça és fet Mateu Yniça, Pere Pau és fet Pedro Paulo, Martí Girbés és Martín Gribes o Francesc Sentmenat com Francisco de Samenat; en canvi Martín Navarro, Luis García o Fernando del Pozo no en tenen cap, de problema ortogràfic.

¹¹ *Saitabi*, n. 17 (1945), pp. 137-152, n. 18 (1945), pp. 234-248.

¹² M. T. Pastor, *Gastos e ingresos reales...*, p. 137.

¹³ *op. cit.*, p. 139.

No deixa de ser curiós el rastrejar els orígens historiogràfics d'alguns dels mites que han fet més fortuna en les grans explicacions sobre la història medieval valenciana, els quals es remunten a explicacions de la història d'Espanya del més ranci caràcter imperial. És suficient que deixe continuar parlant per si mateix aquest treball que comentem, el qual és només el resultat de la història impartida en aquells anys, probablement el trasllat dels discursos imperials castellans dels manuals d'Història d'Espanya als estudis locals valencians que volien encetar els joves llicenciats:

Contribuyó sin duda a crear el ambiente de complaciente lealtad centralista, respirado en Valencia por los en otro tiempo intransigentemente orgullosos jurados, al subir al trono los Reyes Católicos, el largo y lento período de preparación vivido bajo el reinado de tres reyes castellanos, aplacadores de las altiveces forales, que tan sangrientas consecuencias tuvieron en la guerra de la Unión. Fernando de Antequera, Alfonso V y Juan II, castellanos los tres y los tres enamorados de Valencia, sobre todo el Magnánimo, decidido protector de nuestra ciudad, con protección que se hizo pagar en contante moneda real de Valencia, exigiendo con napolitana cortesía constantes subsidios, que los valencianos entregaron siempre con incansable largueza, trazaron la senda que debían someterse a seguir los pueblos para asimilar sin convulsiones peligrosas el cambio político que Europa entera se preparaba a recibir: el paso del poder representativo al poder absoluto.

Fernando el Católico, último varón de la dinastía, más inteligente y más político que sus tres predecesores y no menos castellano que ellos, ha de ser el rey encargado de imprimir a todos sus reinos el sello de la unidad nacional. Así, cuando exigió al nuestro sacrificios sin cuento, ya no extrañaron los valencianos ni gabelas, ni tributos, ni servicios extraordinarios. Un siglo de oír hablar en castellano a sus reyes y de verles rodeados de magnates castellanos, habían preparado de antemano a Valencia para la unidad nacional.¹⁴

---

¹⁴ *op. cit.*, p. 139. En altra pàgina, presumiblement torbada l'autora pel descobriment que la hisenda reial d'Isabel i Fernando obtenia ingressos per la venda d'esclaus, es veu obligada a aclarir que "el hecho de que el rey aparezca en las Cuentas cobrando el derecho del 'quint comptant al quince' del importe de las compraventas de esclavos no debe enturbiar el claro y glorioso recuerdo que del reinado de las Católicas Majestades guarda la Historia, ni convertirse en leña seca que contribuya a reavivar el ya empezado a amortiguar fuego de la Leyenda Negra. Porque debe tenerse presente que si bien Fernando e Isabel no abolieron la esclavitud en nombre de unas ideas de igualdad ante la ley que aun tardarían tres siglos en surgir, protegieron, en cambio, a todos sus súbditos contra ella por medio de previsoras y paternales leyes, cuya sombra protectora amparó más tarde a las razas indias vasallas, siendo a la vez, por paradoja del destino, la triste ocasión de que se iniciara en el recién descubierto continente la importación en masa de esclavos negros y, con ella, cruel trata de seres huma-

¿No comença a ser raonable el pensar que, si bé és cert que en els temps més recents hem podat convenientment tot el discurs i llenguatge imperial castellà, autoritari i reaccionari que sura en aquests textos oficials dels anys 40, potser no hem estat capaços de deslliurar-nos de les estructures bàsiques d'explicació de la nostra història que foren bastides en aquell context?

Algun altre raonament d'aquest treball ens situa en uns dels punts ideològics claus de la història medieval d'aquest període feixista: el de la reconquesta i els musulmans. De fet es tracta de comentaris marginals perquè no hi ha cap estudi expressament dedicat al tema, tot i ser allò de la Reconquesta d'Espanya tema fix dels manuals d'història de l'època. Concretament, en voler explicar els orígens del patrimoni reial valencià, l'autora es remunta a Jaume I, "rey guerrero y enamoradoizo ante todo", perquè

una vez cumplido el deber primordial de espantar la morisma, empezó para don Jaime el más penoso y difícil de recompensar cumplidamente los esfuerzos de todos los que con él compartieron las fatigas guerreras.¹⁵

Aquest profund abisme entre cristians i musulmans el podem trobar de nou més avant quan, en voler interpretar què volia dir l'impost de l'acapte –almoines–, s'enganya fatalment en voler identificar-lo, primer, amb les senyories feudals i després amb l'emfiteusi, però aprofita per fer-ne una afirmació molt clara: "el censo pagado por la enfiteusis se hallaba restringido a la población mora, hallándose exentos los españoles".¹⁶

És evident que els andalusins no eren espanyols per a la concepció històrica de l'escola de Ballesteros, apel·latiu nacional només aplicable a la població cristiana valenciana del segle XV; no deixa de ser interessant constatar com açò xoca amb tota una altra tradició historiogràfica coetània que, en aquells anys –i encara ara–, es dedicava a parlar extensament de "los moros españoles", tot insistint en la continuïtat de la raça espanyola des d'època protohistòrica i més enllà de les superficials matisacions culturals o religioses.

---

nos", *op. cit.*, p. 234. Convé no oblidar que el nostre M. Ballesteros era també catedràtic d'Història d'Amèrica i realment especialista d'aqueixa matèria a la nostra Universitat valenciana; ¿estem sentint per via indirecta les seues explicacions a les aules?

¹⁵ *op. cit.*, p. 148.

¹⁶ *op. cit.*, p. 237.

2. LA REPRESA DELS ESTUDIS VALENCIANS: L'*ESCUELA DE ESTUDIOS MEDIEVALES* I LA HISTÒRIA DEL DRET

La dècada dels anys 40 va permetre al Nou Estat franquista anar formant educativa i intel·lectualment una nova generació d'universitaris sota els paràmetres de la ideologia autoritària i falangista oficial. El tall de la Universitat de València amb els historiadors anteriors al 1939 fou total, de tal manera que només a finals de la dècada, a partir de 1947-48, comencem a trobar les primeres publicacions dels molt joves llicenciats que anaven acabant els estudis a poc a poc.

Des del punt de vista de la càtedra i el professorat responsable de la història medieval a la Universitat de València, entre 1948 i 1958 va donar-se un canvi dels seus protagonistes respecte al període anterior. Com hem explicat M. Ballesteros va anar-se'n a la Universitat Complutense i a València va arribar el curs 1949-50 Julián San Valero Aparisi com a nou catedràtic d'Història Universal Antiga i Medieval. Antic membre destacat de la FUE valenciana en els anys republicans, a finals dels 40 obté la càtedra i poc després aquest destí a la nostra Universitat, en el qual va mantenir-se fins a la seua jubilació en els anys 70.

La dedicació de J. San Valero a la història medieval ha estat nul·la durant tota la seua carrera perquè va dedicar-se bàsicament a estudis d'arqueologia d'època antiga; la conseqüència és que entre 1949 i 1958, any de l'arribada a València d'Antonio Ubieto Arteta com a nou catedràtic d'Història d'Espanya Antiga i Medieval, va produir-se un buit absolut en la direcció acadèmica dels possibles estudis medievalistes i el jove professorat ajudant que impartia la docència va reunir-se al voltant d'una institució creada poc abans per M. Ballesteros i el catedràtic d'Història del Dret Alfonso García Gallo.

Es tracta de la secció valenciana de l'*Escuela de Estudios Medievales*, un institut dependent del Consejo Superior de Investigaciones Científicas de Madrid, el qual va esdevenir l'instrument de reunió i activitat d'allò que podríem qualificar com el primer grup universitari de medievalistes valencians. Aquesta *Escuela* va ser un organisme administrativament diferenciat de la Facultat de Filosofia i Lletres, tot i la coincidència parcial de persones i localització física; fa la impressió que, en la pràctica, hi haguera una diversitat de funcions i objectius. Mentre la Facultat hauria estat més l'àmbit de la docència i ensenyament del discurs oficial, molt "imperial" i centrat en la història "important", la d'Espanya, les primeres recerques

sobre la història medieval valenciana hagueren de vehicular-se per un organisme exterior, aquesta delegació del CSIC de Madrid, la qual va dedicar-se clarament a la investigació històrica amb dos trets específics: la temàtica valenciana i la confluència de persones amb tres diferents àmbits de treball: professors de Dret, professors d'Història i arxivers.

Com déiem, la *Escuela* a València va ser dirigida i inspirada en aquests anys pel catedràtic d'Història del Dret, Alfonso García-Gallo, sota la influència llunyana de l'historiador Antonio de la Torre, responsable del CSIC a Madrid en el seu camp històric i cap que subministrava els recursos i ajudes a la secció valenciana. No hi ha, doncs, una direcció dels catedràtics d'Història radicats a València –Julián San Valero no apareix mai en les seues activitats–, i també crec que va produir-se un cert distanciament amb el que podia representar A. Ballesteros, principal agent del discurs local sobre la “España Imperial”.

En canvi la nòmina dels historiadors relacionats amb la *Escuela* sí que està nodrida per professors ajudants d'Història de la nostra Facultat, com ara M. Gual, L. Piles, J. Camarena Mahiques, Álvaro Santamaría o Francisco Roca Traver, i per altre grup que treballava com a bibliotecaris i arxivers, cas del secretari, Manuel Dualde, director de l'Arxiu General de València –ara dit del Regne–, i de Francisco Sevillano, Amparo Pérez o Vicenta Cortés.

Cal recordar que quasi simultàniament a la creació d'aquesta secció valenciana, va ser fundada la Institució Alfons el Magnànim dependent de la Diputació Provincial de València, amb l'objectiu de potenciar els estudis sobre els més variats aspectes de la cultura valenciana. Des de la seua secció d'Història, anomenada *Instituto Valenciano de Estudios Históricos*, va produir-se una evident connexió amb l'*Escuela de Estudios Medievales* a través de persones que ocuparen càrrecs en ambdues institucions, com ara l'esmentat Manuel Dualde; fruit d'aqueixa col·laboració són, per exemple, les publicacions conjuntes d'investigacions medievalistes entre 1947 i 1956.

Són necessàries totes aquestes precisions per a que puguem entendre més clarament cinc característiques que crec que ens permeten parlar d'una nova etapa: primera, una nova generació molt jove i sense arrels en els temps anteriors a la guerra, fora del lògic ambient sociològic al qual pertanyen; segona, el manteniment d'una separació o fractura entre docència i càtedres d'Història Medieval en la Universitat valenciana, per una banda, i l'activitat investigadora que duran a terme aquesta nova ge-

neració, per l'altra, si bé aquests darrers ocuparen l'escalafó d'ajudants i adjunts. Tercera, que la direcció acadèmica de l'*Escuela*, atès que el catedràtic M. Ballesteros va obtenir el trasllat a la càtedra d'Història d'Amèrica de la Complutense i se'n va anar a Madrid el 1949, va ser mantinguda pel catedràtic d'Història del Dret, de tal manera que l'elecció de temes sembla estar marcada per aqueixa formació institucionalista i jurídica tot i que d'àmbit valencià.¹⁷ Quarta, que la metodologia de treball d'aquests autors, si bé molt marcada per una erudició institucionalista allunyada en general de les explicacions històriques, sí que gaudeix d'una serietat molt respectable en l'ús de la documentació i les justificacions bibliogràfiques del relat que van fent. I cinquena, que pot parlar-se d'una inclusió de l'activitat investigadora d'aquests historiadors valencians en els àmbits més significatius de la història i de la història medieval a nivell espanyol d'aquell moment; havien trencat el localisme editor que havia caracteritzat bona part de l'erudició positivista anterior als temps de la República. Repassant els seus treballs els trobem no sols a la revista de la facultat *Saitabi*, o als valencians *Anales del Centro de Cultura Valenciana* i el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, sinó també i de forma més usual a les revistes especialitzades d'història d'aquells anys, com ara *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, *Anuario de Historia del Derecho Español*, *Cuadernos de Historia de España* de Buenos Aires, *Seferad*, *Estudios de Historia Social de España*, *Arbor*, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, i els IV, Vè i VIè *Congresos de Historia de la Corona de Aragón*.

La conseqüència de tot açò va ser la dedicació a l'estudi d'uns pocs temes que tenen bàsicament en comú el fet de tractar-se de les institucions fonamentals de la societat medieval valenciana, tot i que amb una destacada presentació centrada en el seu funcionament estructural. No és estrany, doncs, que el primer d'aqueixos temes fóra el dels Furs de València, sens dubte l'obra emblemàtica de la legislació medieval, tot i que justament va tenir uns fruits més bé reduïts. Els objectius inicials anaren dirigits a preparar una edició crítica del seu text, treball que sembla protagonitzar M. Dualde però que avançà molt lentament al llarg dels anys, potser per la

---

¹⁷ Coherent amb aqueixes idees seria la realització l'any 1955 de l'*Exposición de Derecho Histórico del Reino de Valencia*, fruit de la qual fou la redacció d'un notable catàleg sobre les diverses tipologies de fonts valencianes d'història medieval i moderna —d'època foral—; les seccions i categories en què són dividides i explicades palesen la visió estrictament institucionalista que va guiar els seus objectius.

major dedicació seua a un altre gran tema històric al qual havia dedicat els anys anteriors a la seua vinguda a València: el de la interpretació del Compromís de Casp en el marc de la història de la Corona d'Aragó.

De fet en aquells anys no va arribar a publicar-se cap treball concret sobre els Furs valencians, i la seua edició –només del text llatí– va patir la prompta mort de l'esmentat M. Dualde a inicis de 1955. La conseqüència fou que només l'any 1967, amb intervenció de diverses persones, entre elles J. Camarena i A. Ubieto, va veure la llum aqueixa edició parcial dels Furs amb una introducció mínima de l'autor desaparegut i de molt marcat caràcter jurídic.¹⁸

a. *Els estudis sobre el Compromís de Casp*

El tema del Compromís de Casp és una d'aqueixes qüestions que, segons el context històric de l'època, ha despertat periòdicament l'interès dels historiadors per les possibilitats d'interpretació que té en ser considerat un moment clau de la història del nostre poble, perquè, des d'una òptica molt "política", hom considera que va canviar el decurs de la Història.

Si bé durant la primera meitat del segle XX la historiografia catalana havia parat esment destacat en la seua valoració com a punt final de la dinastia dels comtes de Barcelona i, per tant, com a l'inici de la decadència del Principat, realment va ser a meitat dels anys 60 quan va donar-se una forta polèmica arran de la publicació per don Ramon Menéndez Pidal del volum XVè de la monumental i influent *Historia de España* en l'editorial Espasa-Calpe.

En la introducció que va redactar, titulada "El Compromiso de Caspe: autodeterminación de un pueblo", Menéndez Pidal va aprofitar per fer un veritable discurs polític sobre les essències castellanques de la construcció d'Espanya en temps medievals i acusant de "pura fabricació ideològica" les interpretacions catalanistes de les darreres dècades. Fruit d'aqueixa obra fou la redacció per part de Ferran Soldevila d'una enèrgica contestació en el seu llibre *El Compromís de Casp*,¹⁹ en el qual respon tant a la presentació dels fets duta a terme per Menéndez Pidal com a la seua valoració històrica

¹⁸ *Fori Antiqui Valentiae*, edició de M. Dualde Serrano, Madrid-València, CSIC, 1950-1967.

¹⁹ F. Soldevila, *El Compromís de Casp. Resposta al senyor Menéndez Pidal*, Barcelona, R. Dalmau, 1965.

sobre el dit compromís com una decisió voluntària i sàvia dels pobles de la Corona d'Aragó desitjosos d'aconseguir la "unitat d'Espanya".

Els treballs de Manuel Dualde, però, són anteriors en quinze anys a aquesta polèmica i, per tant, cal situar-los en un context diferent. Segons explicacions d'ell mateix, va ser arran de la seua entrada com arxiver a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, sobre l'any 1941 o 1942, quan l'aleshores director, el valencià Jesús E. Martínez Ferrando, li va encomanar la transcripció d'un còdex del seu arxiu conegut com el *Còdex del Compromís de Casp*. Arran d'això aprofità el tema per a plantejar-se'l com a tesi de doctorat sota la direcció del catedràtic de Dret Alfonso García Gallo, perquè ell també era becari de l'*Escuela de Estudios Medievales*, i és així com podem establir el fil conductor entre temes i persones que conflueixen a València. De fet M. Dualde va ser prolífic quant a l'edició de treballs sobre el tema entre 1948 i la seua mort el 1955, puix va publicar set estudis sobre ell, a més d'algunes altres obres d'història "institucional" indirectament relacionades.²⁰

Rellegint tota aqueixa obra crec que pot afirmar-se que els estudis de M. Dualde representen un nivell intermedi entre el discurs històric de M. Ballesteros –la història valenciana només en funció del seu servei a la construcció de l'Imperi Espanyol–, i els treballs exclusivament valencians i molt poc relacionats amb el discurs general de la "història espanyola me-

---

²⁰ M. Dualde, *El Compromiso de Caspe. Continuidad y legitimidad en la crisis de una monarquía*, *Arbor*, Madrid, n. 30 (1948), pp. 177-200, n. 31-32 (1948), pp. 377-391; M. Dualde, *La concordia de Alcañiz*, *Anuario de Historia del Derecho Español*, t. XVIII (1948), pp. 219-240; M. Dualde, *La elección de los compromisarios de Caspe*, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. III (1947-48), pp. 355-395; M. Dualde, *Segorbe durante el Compromiso de Caspe*, dins la col·lecció "Efemérides gloriosas para la historia de Segorbe", 1949; M. Dualde, *Reacción de Castellón contra la sentencia de Caspe*, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. XXVI (1950), pp. 1-9; M. Dualde, *La ciudad de Alcañiz y el Compromiso de Caspe*, Premio "Bernardino Gómez Miedes", *Revista Teruel*, n. 4 (1951), pp. 1-141; M. Dualde - J. Camarena, *El interregno y el Compromiso de Caspe*, *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Palma de Mallorca, Ponencias, 1955, pp. 7-20.

De temàtica institucional o d'esdeveniments "polítics" coneguts per l'obra del cronista J. Zurita i confirmats per documents, M. Dualde va publicar també en aquells anys diversos treballs com ara *Tres episodios zaragozanos de la lucha entre "Pere el del Punyalet" y la Unión aragonesa*, relatados por el monarca a su tío Pedro, conde de Ribagorza, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. II (1946), pp. 295-377; M. Dualde, *Solidaridad espiritual de Valencia con las victorias cristianas del Salado y de Algeciras*, *Estudios Medievales*, València, 1950, pp. 39-83; M. Dualde, *Testamentos de soberanos medievales conservados en el Archivo Real de Valencia*, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. IV (1951), pp. 436-446; M. Dualde, *La misión moralizadora del lugarteniente general Juan de Lanuza en el Reino de Valencia*, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. V (1952), pp. 475-498.

dieval” de la resta d'autors relacionats amb l'*Escuela* en aquells anys. Potser la causa rau en la seua formació anterior, procedent de l'Arxiu de Barcelona, i amb una perspectiva d'estudis d'"història política important", tot i que aquesta fóra la de la Corona d'Aragó i no la de Castella. En darrera instància, però, el tema del Compromís de Casp és presentat per Dualde com una d'aquelles etapes que havien permès la "unidad de España".

El primer dels seus treballs sobre el tema i el que té un prefaci més ideològic, potser pel tipus de revista, no estrictament històric sinó més bé de pensament polític, fou el publicat l'any 1948 en *Arbor*, la revista més d'idees polítiques del CSIC de Madrid. És en ell on anem a centrar la nostra anàlisi perquè és on apareixen algunes consideracions inicials que són bon reflex dels conceptes històrics i ideològics del seu autor, així com tota una declaració de principis sobre com interpretar la història en l'Espanya de finals dels anys 40.²¹

M. Dualde encetava així el seu treball:

Si se quisiera simbolizar en un solo hecho el espíritu de la Corona de Aragón durante la Edad Media, sería forzoso dirigir la mirada hacia el Compromiso de Caspe, porque ningún otro revela mejor la acendrada fe religiosa, el recto sentido jurídico, el perfecto equilibrio político, el espíritu de sana democracia y el ambiente de ordenada libertad que caracterizan a dicha monarquía, ni condensa con más exactitud la mentalidad de quienes la forjaron y mantuvieron durante siglos.

Y a este carácter de encarnación viva de las virtudes de una nación se une en el Compromiso una honda significación universal: mientras la Humanidad se debata en la tragedia que es en sí toda guerra, conservará un valor singular la pacífica y jurídica solución de un complejo problema político, a la luz de las leyes y de los dictados de la conciencia de nueve personas alejadas de las luchas civiles, a las que sus pueblos confiaron la provisión de un trono que su mismo monarca no había sabido proveer.

Mas un hecho semejante, capaz de enaltecer por sí solo ante la Historia al pueblo que lo llevó a cumplimiento desenlace, no goza del prestigio y difusión a que le hace acreedor su propia singularidad. Exaltado sin la necesaria labor crítica por quienes se limitan a repetir el laudatorio relato que en el siglo XVI le dedicara Zurita en sus *Anales*, y apasionadamente denigrado por los descontentos con el nuevo rumbo seguido por sus propios pueblos, permanece tan desconocido para los demás que ni ha sido presentado nunca como

²¹ M. Dualde, El Compromiso de Caspe. Continuidad y legitimidad en la crisis de una monarquía, *Arbor*, Madrid, n. 30 (1948), pp. 177-200.

ejemplo en las crisis políticas posteriores, ni ha merecido la especial atención de un solo historiador extranjero.²²

No pot resultar més evident amb quins ulls s'apropava M. Dualde a aquest gran "esdeveniment" històric. Les comparacions amb la realitat viscuda en els anys anteriors, tant la Guerra Civil espanyola com la segona Guerra Mundial, semblen haver estat decisives a l'hora de valorar una solució jurídica i, segons ell, pacífica. Del seu discurs no sembla preocupar-li tant les conseqüències posteriors del gran fet històric, tal com ell creu que han fet els altres historiadors, sinó que vol centrar-se en el mecanisme de resolució d'una crisi crucial en la història dels pobles. Vol entendre i aprendre com els representants dels tres regnes de la Corona aconseguiren solucionar el problema polític sense acabar en una guerra, i com això pot servir d'exemple als europeus.

Perquè aqueix és un segon punt clau en la valoració del Compromís de Casp per M. Dualde. Si la "nostra nació" –Espanya– va ser capaç de resoldre pacíficament una crisi, va ser perquè era *diferent* a Europa. Si el continent estava en flames a principis del segle XV, presenta els regnes peninsulars d'aquell moment com un recés de pau: "Curioso paralelo con la reciente neutralidad peninsular. Un contraste análogo en el orden moral justifica históricamente la inmediata hegemonía universal española", conclou categòricament.²³

A diferència d'Europa,

siete siglos de *constante escisión espiritual*, de impulso reconquistador, presto a aprovechar las coyunturas favorables; de *permanente sentido de cruzada*, habían provocado en nuestra patria concepciones y sentimientos *distintos* muchas veces de los del resto de la Europa medieval, de cuya órbita permaneció prácticamente aislada hasta avanzado el siglo XI. La convivencia con adeptos de otras religiones mantuvo viva la *ortodoxia católica* de la antigua población; la constante *actividad castrense* que exigía la Reconquista encauzó hacia la lucha contra los musulmanes el *espíritu caballeresco* del Medioevo y transformó en gloriosas empresas de expansión de los dominios de la Cruz las novelescas e infructuosas cruzadas orientales; nuestra *desconexión* con el resto de Europa en los momentos álgidos del régimen feudal *impidió la atomización de la soberanía y facilitó la tendencia unitaria* introducida en el siglo XIII por la recepción del Derecho romano; y la necesidad de aunar todos los esfuerzos en la lucha con-

²² *ibidem*, pp. 177-178.

²³ *ibidem*, p. 181.

tra el Islam originó un *sentimiento de patriótica solidaridad*, adaptable a las curiosas modalidades de la época.

Cuando en Europa imperaba, en la forma apuntada, el “otoño de la Edad Media”, en España empiezan a esbozarse los rumbos que han de jalonar la *plenitud nacional*: la tendencia *puramente popular a la unidad religiosa*, capaz de provocar incluso excesos como los asaltos a las juderías en 1391; la reanudación de la secular empresa de la Reconquista con las campañas dirigidas por el infante Fernando de Castilla contra los musulmanes granadinos –*ligera concesión de la benéfica paz exterior peninsular al general ambiente de lucha*–;... Sólo sus hondas raíces espirituales –religiosidad, amor a la justicia, cordura ciudadana, respeto a las instituciones– podían salvar a la Corona de Aragón del caos al que parecía arrastrada..²⁴

Potser convindria recordar la situació política interna i internacional de l'Espanya de 1947 i 1948, aïllada en el context europeu immediat al final de la derrota del Nazisme, condemnada per feixista en l'ONU, amb els ambaixadors retirats i amb una campanya interna de reacció dirigida des del poder franquista, la qual exaltava la “diferència” justament per l'existència de valors “espirituals” hispànics. L'Espanya de Franco podia donar exemples de la seua superioritat *espiritual* perquè tenia una història diferent. Perquè havia estat diferent –i superior– era la raó per la qual havia estat capaç de construir un Imperi mundial en els segles posteriors i, no sols és que a finals dels anys 40 Espanya anava a tornar a formar un Imperi, és que, a més a més, podia donar exemples de superioritat moral a tot el món.

Revisada la historiografia medieval de les persones reunides al voltant de l'*Escuela de Estudios Medievales* de València, hem comentat que l'eix vertebrador és l'estudi de les institucions de l'època foral, i això és el que anem a analitzar en les pàgines següents, però convé aclarir que, a banda aquest plantejament ideològic de M. Dualde, la resta d'autors que anem a comentar es caracteritzen per dos punts que abans hem destacat: l'absència quasi total d'aquests discursos ideològics que acabem de llegir, i el pes absolut de l'erudició documental.

²⁴ *ibidem*, pp. 181-183. Les cursives són meues.

b. *Els estudis sobre les cartes de poblament i la reconquesta*

En paral·lel a aqueixos estudis sobre els Furs i el Compromís de Casp, cal situar els treballs de Miguel Gual Camarena, centrats en l'estudi de les cartes de poblament valencianes. El seu caràcter és fonamentalment jurídic i institucional perquè representen un àmbit documental –per tipologia documental– complementari dels treballs encomanats a M. Dualde sobre els Furs. Des del punt de vista de la història del dret d'aquells anys, sembla lògica la perspectiva de revisar les fonts documentals valencianes que, per a ells, representaven els àmbits d'on emanava la justificació del poder –de nou la influència presumible de les idees d'A. García Gallo–. Influència també visible en el fet que no es va concretar en les medievals sinó que perllongà la seua recerca arxivística fins al segle XVIII.

El professor M. Gual va realitzar tres estudis bàsics sobre les cartes de poblament valencianes a partir de la localització de moltes d'elles. El primer fou un treball que ha restat inèdit durant 41 anys titulat *Cartas pueblas del Reino de Valencia (siglo XII a XVIII)*, el qual va rebre l'any 1948 el premi Menéndez y Pelayo del CSIC, però que lògicament havia restat inaccessible per als historiadors fins a la seua edició el 1989.²⁵

El segon, un article que ha estat citat moltes vegades com a argumentació històrica d'un tema al qual s'ha atribuït un paper bàsic en la constitució de la societat valenciana medieval i moderna: el dualisme catalans-aragonesos; es tracta de *Contribución al estudio de la territorialidad de los Fueros de Valencia*,²⁶ en el qual elabora una estadística a partir de les esmentades cartes de poblament de la quantitat de pobles valencians que tingueren el Fur de València, el d'Aragó, el Costum de Barcelona i de Tortosa, o la llei musulmana en el seu cas.

Seria interessant assenyalar que aquest estudi manté un sobri caràcter erudit sobre la datació d'un fur o d'un altre en cada poble, i que les breus conclusions finals poden resumir-se en dues qüestions: primera, “haber desechado la idea –tan extendida desde los estudios de Chabás, Honorio García y Juan Beneyto– de que la aplicación del derecho aragonés en las pueblas valencianas superó con creces a la del valenciano”, i segona: “los

---

²⁵ M. Gual Camarena, *Las Cartas pueblas del Reino de Valencia. Contribución al estudio de la repoblación valenciana*, presentació de D. Pérez Pérez, València, Generalitat Valenciana, 1989.

²⁶ *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, Saragossa, n. 3 (1947-48), pp. 262-289.

Furs de Valencia no tienen carácter territorial en su aplicación, ya que hubo localidades donde se usó el fuero de Aragón, a pesar de los reiterados deseos de los reyes de que fueran ley universal y única para todo el reino.”²⁷ Sembla evident, doncs, que el seu objectiu és situar la legalitat jurídica de la València medieval i no entra pràcticament en cap consideració sobre la societat valenciana d'aquells segles; de fet els únics autors que cita com a bibliografia i que no siguen específics de fonts són Alfonso García Gallo i Galo Sánchez, dos autors de manuals d'Història del Dret en aquell moment.

El tercer treball producte de la utilització dels continguts de les cartes de poblament medievals fou el dedicat als mudèjars valencians.²⁸ Aquest article manté les característiques formals de l'anterior i fins i tot va un poc més enllà en la preocupació per partir de la bibliografia existent fins aquell moment sobre els mudèjars, tant a nivell espanyol com estrictament valencià, però aqueixa enumeració que fa d'obres no és usada per a plantejar un estudi global sobre els musulmans sinó que resta com un simple preàmbul erudit perquè el seu estudi es limita a comentar allò i només allò que li diuen sobre els mudèjars les cartes de poblament que ha reunit.

De fet Gual és conscient d'eixe caràcter limitat quan explica que ha titulat el seu treball “aportaciones...” i que l'entén com una contribució a eixa monografia sobre els mudèjars que nota a faltar.

Lògicament aqueixa metodologia de treball, si bé per una banda és una acceptable aportació en unes dates en què el coneixement de la història dels musulmans és molt minsa, palesa fortament les inevitables limitacions de continguts. Les cartes de poblament referides a musulmans valencians dels segles XIII al XIV parlen només d'allò que té sentit que conste en uns documents que, bàsicament, són de dos tipus: capitulacions de rendició i concreció de fiscalitat en els moments de la conquesta i les guerres posteriors, o bé quasi contractes agraris col·lectius per a petites alquerries periurbanes dels segles XIV i encara més del XV. Això vol dir que la seua coherència en continguts és només parcial –són cartes de poblament però són també més coses i coses diferents–, raó per la qual el voler traure informació sobre el conjunt dels mudèjars valencians a partir només d'elles és claríssimament insuficient. A més a més, fins i tot el mateix Gual és conscient que no és el mateix el context dels mudèjars valencians del

²⁷ *op. cit.*, pp. 288 i 289, respectivament.

²⁸ M. Gual, *Mudéjares valencianos. Aportaciones para su estudio*, *Saitabi*, núm. 33-34 (1949), pp. 165-199.

segle XIII i del segle XV –les seues valoracions sobre l'enduriment de la seua situació fiscal i jurídica, per exemple–, la qual cosa no li impedeix usar de forma indistinta en un mateix paràgraf notícies tretes d'un document del 1250 i d'un altre del 1490.

Amb aquestes premisses, el treball sobre els mudèjars va a consistir a reunir per apartats els diversos temes que creu que aporten les cartes de poblament de musulmans, per aquest ordre: “vida religiosa, llibertat de moviments, càrrecs de govern de les aljames, la justícia i el dret, prestacions personals, dret de taxa, dret d'almeria o dret de nocés, sistema tributari i altres aspectes”. Cadascun d'ells és explicat de forma atemporal generalment, amb una densa citació a peu de pàgina de les frases corresponents de cadascuna de les cartes de poblament que fan referència a açò, però sense arribar-ne a conclusions. Potser siga aquest l'aspecte més característic, la manca de conclusions en el treball, el qual conclou amb una comparació de textos de cartes de poblament sense cap observació de l'autor.

De fet, com en l'article anterior sobre els Furs de València, és característic el to asèptic de la redacció, amb una mera reproducció de la informació documental marcadament atemporal. Potser siga resultat de la influència institucionalista d'una erudició positivista molt a l'ús en la història del dret coetània, del grup al voltant de l'*Escuela de Estudios Medievales*; si bé és cert que contrasta vivament amb els discursos “imperials” i autoritaris de Ballesteros del moment, aquesta forma de fer història també té evidentment la seua ideologia.²⁹

Aquest grup d'estudis a partir dels documents sobre la conquesta i el

---

²⁹ Crec que només podria parlar-se de tres frases que palesen indirectament el pensament i la valoració ideològica de l'autor sobre aspectes molt concrets de la València medieval: primer, l'ús del concepte *raça* aplicat a cristians i musulmans valencians quan, en fer la consideració que, tot i l'expulsió dels musulmans de Borriana i València, afirma que “en el resto del territorio siguieron viviendo las dos razas juntas, creando problemas de gran complejidad y de difícil solución.

Puede decirse que estaban vencidos pero no sometidos; en íntima relación con los musulmanes de Andalucía, eran un elemento disidente y de muy difícil asimilación”, *Mudéjares valencianos...*, p. 166.

El segon punt és el del respecte als drets dels musulmans, especialment per part de la monarquia –“Ni rastro de la intolerancia y fanatismo, característico de otras épocas...””, *op. cit.*, p. 168–, la qual és presentada com la seua màxima protectora, potser encunyant un tòpic que ha fet bona fortuna en la nostra historiografia.

I el tercer és una contundent afirmació: “La moral pública y privada dejaba mucho que desear; eran frecuentes las uniones carnales entre vencedores y vencidos...” (*op. cit.*, p. 193), ràpidament seguida per una estricta successió de casos documentals sense més observacions.

poplament, té una darrera representació amb la publicació pel mateix M. Gual d'una part de la seua tesi doctoral dedicada a la reconquesta de València, en dos articles relacionats.³⁰

Mantenen ambdós de forma clara els plantejaments metodològics de les obres anteriors, basats doncs en un discurs molt erudit apegat al màxim a allò que diuen exactament i estrictament els documents usats i rigorosament ordenats cronològicament, a més d'anar incorporant cada vegada major nombre de referències bibliogràfiques erudites en nota a peu de pàgina, amb una clara voluntat d'argumentar les notícies que va reunint l'autor.

Des del punt de vista ideològic crec que destaquen fonamentalment dues idees; la primera, més "normal" amb el context de l'època, és la del discurs de la "reconquesta", qualificant Al-Andalus de "tierra irredenta" (p. 169) i la guerra contra els sarraïns com "guerra de liberación" (p. 172).

La segona en canvi és més interessant perquè palesa l'existència d'un debat historiogràfic en el medievalisme espanyol de finals dels anys 40. Es tracta de la valoració de l'imperi medieval espanyol, tema qualificat per Gual com "espinoso problema". Justament aquesta investigació seua crec que pretén ser molt clarament una resposta documentada i a base de textos de les febleses d'aquells que han bastit un discurs sobre l'existència d'un imperi espanyol al segle XII vertebrat ja per Castella, i en el qual la resta de regnes són apèndixs predestinats a incorporar-se de raspalló en la unitat hispana que només podia ser castellana. Més en concret, i ateses les referències que en fa, Gual segueix les opinions, una vegada més, d'A. García Gallo, qui l'any 1945 havia publicat a *Arbor* un treball sobre el tema, així com les de Rafael Gibert en la mateixa línia:

Tras la crítica destructora de García Gallo y Gibert, poco queda en pie del armazón imperial, tan pacientemente formado por "la noble pasión castellanista de nuestros más egregios historiadores contemporáneos" según los cuales la hegemonía castellano-leonesa cristaliza en una institución jurídico-política llamada imperio.³¹

Vistes aquestes argumentacions sembla clar que cal situar el seu plantejament en la línia de resposta a les tesis de R. Menéndez Pidal i la seua

---

³⁰ *Precedentes de la Reconquista valenciana*, València, Escuela de Estudios Medievales (CSIC)-Institución Alfonso el Magnánimo, 1952, i *Reconquista de la zona castellanense*, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. XXV (1949), pp. 417-441.

³¹ M. Gual, *Precedentes...*, p. 169, qui inclou una cita de R. Gibert.

obra *La España del Cid*, a més dels discursos més “imperials” de bona part dels historiadors oficials d’aquells anys. En pàgines successives Gual tornava a insistir que “la intervención del Cid en Valencia ¿no fué algo más que un tentáculo castellano extendido hacia las tierras del Turia?”, per a afegir en nota a peu de pàgina més d’una dotzena d’exemples de les relacions dels comtats catalans amb la València islàmica i el mateix Cid, la qual cosa li permet concloure:

son hechos que nos inducen a rebajar el castellanismo de la intervención cidiana. También podría analizarse el campo, aun virgen, de esa especie de comunidad anticastellana de los musulmanes del Andalus oriental —ayudados muchas veces por los monarcas aragoneses—, que se mantiene durante cerca de dos siglos y en la que puede verse el *rebullir del genio individualista hispánico levantino contra la dominación de la meseta*.³²

Fet i fet, aquestes argumentacions de M. Gual acaben prompte, poc més de quatre pàgines, i la resta de la investigació va a retornar a les pautes metodològiques que hem explicat anteriorment. Un relat orfe al màxim de valoracions ideològiques, molt apegat a les frases textuais dels documents, un considerable aparat documental com annex, i aqueix objectiu de palesar la presència històrica de la Corona d’Aragó en les terres del Sharq al-Andalus, mitjançant el pes inapel·lable dels documents, de cara a refutar les argumentacions pidalianes, molt esteses en la historiografia oficial franquista, de la supremacia i superior jerarquia hispànica de Castella des de temps quasi alt-medievals. Potser convindria entendre aquestes argumentacions no tant en la línia d’una resposta al discurs més marcadament feixista de l’època sobre el “ser immemorial d’Espanya” des dels temps més antics, sinó més bé com una voluntat de reclamar la participació de tots els regnes medievals hispànics en aqueixa “construcció de la unitat d’Espanya” front al monopoli castellà que de la seua existència s’han reclamat els discursos dominants.

---

³² *op. cit.*, p. 170. La cursiva és meua; més difícil em resulta el valorar allò del “genio individualista hispánico levantino”, el qual no sé si només era propi dels musulmans, és propi dels “levantinos” o si té a veure amb el caràcter “moll” dels valencians.

c. *Els estudis sobre els temps dels Reis Catòlics i "la unitat d'Espanya"*

Tal com acabem d'assenyalar, les investigacions dels medievalistes valencians de finals dels 40 i primers 50 també anaren dirigides a destacar la participació valenciana en els temps més "gloriosos" de la creació de la monarquia hispànica o, com escriuen els autors de l'època, de la "unidad de España".

Entre ells hi podem trobar els tres que va redactar M. Gual sobre l'època dels Reis Catòlics a partir de documents valencians, en els quals hi pot trobar-se un molt més marcat discurs ideològic tot i mantenir els trets formals que hem anat explicant: relat el més asèptic possible detallant només els esdeveniments que troba enumerats en els documents, i això de forma ordenada en el temps, i uns apèndixs documentals que sovint ocupen la major part del treball, sense que hi apareguen conclusions.³³

Segons paraules del mateix autor, els tres treballs deuen enquadrar-se en "la aportación documental valenciana al próximo Centenario de los Reyes Católicos"³⁴ i tenen com a fil conductor els documents d'arxiu valencians amb alguna relació per llunyana que siga amb els monarques Joan II i Ferran el Catòlic. Per exemple, el primer dels tres, dedicat a la mort del rei Joan II, en realitat constitueix un relat dels esdeveniments que va organitzar el consell municipal de València arran del seu traspàs, exclusivament a partir de les fonts del seu arxiu. No és, doncs, una avaluació o explicació del context polític o social de la ciutat en aquell moment, sinó el mer relat de misses, cartes de dol, etc. El context ideològic només sorgeix en les primeres línies quan, en presentar la figura del monarca, redacta un breu però inequívoc enfocament sobre la contribució del seu regnat a "la unitat d'Espanya":

Su figura se agiganta a medida que se va estudiando por la crítica moderna, con el auxilio de los textos... Ya ha dejado sembrada la semilla de la unidad peninsular, al casar a su hijo Fernando con la he-

³³ M. Gual, Valencia ante la muerte de Juan II de Aragón, *Saitabi*, n. 33-34 (1949), pp. 246-274; Fernando el Católico, primogénito de Aragón, rey de Sicilia y príncipe de Castilla (1452-1474), *Saitabi*, t. VIII (1950), pp. 182-223; En torno al centenario de Fernando el Católico. Primeras etapas de la unidad hispana, *Litoral*, València, I (1952), pp. 43-58. També té un altre de més local, presumiblement aprofitant el coneixement dels documents de Joan II: Morella frente a Juan II de Aragón, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. XXVIII (1952), pp. 493-519.

³⁴ Fernando el Católico..., p. 182.

redera de Castilla. Los disturbios, trastornos y levantamientos por causa del Príncipe de Viana quedan ya lejos...³⁵

En el dedicat a notícies valencianes sobre l'encara hereu infant Ferran, es manté la mateixa interpretació anti-catalana en quant protagonistes d'un projecte de separació; no dubta a reclamar-se de les virtuts d'una "mà dura" que dirigisca el regne, mentre lloa les sàvies decisions preses per la monarquia de cara a l'esmentada "unitat peninsular" –per cert, una península sense Portugal–:

Época de crisis espiritual y material... Castilla, deshecha en banderías, ambiciones e injusticias... Falta la mano férrea, la mente esclarecida, el hombre al que todos acaten y reconozcan, de grado o por fuerza. Aragón, tras el reinado de Alfonso V, presenta un rey típicamente renacentista, cuyas ideas *unitarias y centralizadoras* le llevan a una guerra abierta con Cataluña, que pone en peligro la unidad de la Corona de Aragón durante más de un decenio... Juan II, además, es el principal fautor de la unidad nacional...³⁶

Així doncs, sembla que podríem establir dos punts més fermes en el discurs històric que va anar elaborant el professor M. Gual al voltant del 1950; d'una banda, la seua inclusió en el discurs hegemònic en aquells anys sobre la "forja de la unidad hispana" per part dels Reis Catòlics, sobre el qual no dubta a repetir els tòpics dominants en aquell moment en la retòrica oficial; d'altra banda, però, un alineament amb les explicacions del seu amic i mestre Alfonso García Gallo reclamant-se del paper dels diversos regnes de la Corona d'Aragó en allò que acabem de dir del discurs oficial sobre la unificació medieval d'Espanya; front a la visió de Castella com el nucli polaritzador nacional i dipositària de les essències pàtries, una actitud d'intentar posar al mateix nivell, d'equiparar el paper dels "aragonesos" en aqueix projecte. Probablement podria parlar-se d'una certa reacció per part dels qui, des de la "perifèria", es consideren tant espanyols com els mesetaris, front a l'apropiació del concepte "Espanya" per part d'aquests; en la pràctica, però, fixem-nos que no hi ha una ruptura conceptual sobre el fons del discurs històric bàsic: el "destí" dels regnes peninsulars era la reunificació perduda en una única nació, la qual cosa va ser aconseguida per Isabel i Fernando; amb la indispensable

---

³⁵ Valencia ante la muerte..., p. 246.

³⁶ Fernando el Católico..., p. 183.

preparació del pare d'aquest, Joan II, tal com repetidament assenyala Gual.

També L. Piles dedicà un estudi al tema arran del Vè Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, celebrat a Saragossa i dedicat monogràficament als temps de Ferran el Catòlic.³⁷ No sembla tractar-se d'una línia d'investigació perquè no va publicar altres treballs sobre el tema, sinó més bé un estudi *ad hoc* per al Congrés, i consisteix en un repàs de diversos "esdeveniments" dels dos segles anteriors que pogueren ser interpretats com antecedents o precedents de la unitat d'Espanya per part dels monarques avantpassats del rei Ferran II. És per això que Piles destaca les col·laboracions entre ambdues corones en diverses campanyes de la "Reconquesta", la "unidad nacional", Navarra, Àfrica, França i Itàlia, la qual cosa li fa escriure que "el sentido de unidad nacional, aparece claro en la conducta política de muchos reyes durante la Baja Edad Media, especialmente en Jaime II, Pedro IV y Juan II".³⁸

Tot i això, l'autor és conscient que la realitat política dels segles baix-medievals va raure en les relacions conflictives i fins i tot bèl·liques entre els pobles de la Corona de Castella i de la Corona d'Aragó: "los celos entre castellanos y aragoneses rompen la unidad ante el enemigo común...", "los Reyes Católicos, en quienes hubo un profundo deseo de unidad muy superior al que sentían sus pueblos, que durante siglos se habían combatido...",³⁹ per la qual cosa resulten més cridaneres les contradiccions entre el discurs ideològic que pretén sustentar sobre els precedents de la "unidad española" i la realitat dels fets. Un exemple molt evident el trobem en els equilibris que ha de fer per a explicar per què, si atribueix als monarques Trastàmars una política clara d'unificar Espanya, el rei Joan II no va unir-hi Navarra arran de la seua victòria sobre el Príncep de Viana.⁴⁰

³⁷ L. Piles, Precedentes de la política fernandina, *V Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1952, vol. 2 (1955), pp. 55-66.

³⁸ *op. cit.*, p. 56.

³⁹ *ibidem*.

⁴⁰ "La campaña contra el Príncipe de Viana, y su fin, es conocida; a su terminación, Juan II se encontró en condiciones óptimas para intentar la anexión de Navarra. Sin embargo, no lo hizo; y como la idea de unidad estuvo presente en su política, sólo podemos interpretar este abandono pensando que prefirió asegurar el Principado catalán y evitar —no interviniendo en Navarra— la intervención castellana o la de Luis XI, que hubiera resultado mucho más peligrosa para sus estados", *ibidem*, p. 58. És curiós que, per a poder justificar que Joan II sembla que no tingué voluntat d'unir Espanya perquè no va incorporar Navarra definitivament a la seua corona, l'autor haja de considerar que els *enemics* són els castellans. ¿No hem quedat que la unió d'Espanya va ser preparada per la voluntat expressa i decidida d'aquest monarca, Joan II, i que per això va casar el seu fill Ferran amb Isabel?

I encara podríem incloure en aquest grup un treball de M. Dualde sobre les Corts valencianes en temps dels Reis Catòlics, perquè el que va fer sobre el virrei i lloctinent general del Regne de València, l'aragonès Joan de Lanuza, entre 1492 i 1493 es deu incloure clarament en els de temàtica institucional.⁴¹

d. *Els estudis d'institucions medievals valencianes*

Si bé la majoria dels treballs que hem anat comentant fins ara tenen aqueix caràcter d'història institucional, podem distingir un grup dels que varen ser fets en aquells anys que foren dirigits específicament a estudiar i explicar el funcionament d'alguns àmbits de poder de la societat medieval valenciana.

Pels seus resultats en forma de monografies potser caldria destacar els de Francisco Roca Traver sobre el Justícia de València i els de Francisco Sevillano Colom sobre el Mostassaf de la mateixa ciutat.⁴² Es tracta de les dues obres de major envergadura i extensió sobre les institucions forals valencianes, concretament les municipals, i resultat de consultes d'anys en el seu arxiu, amb un notable buidament de textos i de fitxes documentals.

No deixa de ser simptomàtic del context editorial d'aquells anys el fet que l'obra de Roca Traver va ser enllestida l'any 1949, tot i que no va veure la llum fins 1970; també la de Sevillano és del final del període que estem estudiant, i encara hi podríem incloure l'estudi de L. Piles sobre el Batlle General de València, també publicat l'any 1970. Aquest pes dels anys vol dir, entre altres coses, que són obres més elaborades i, en part, amb argumentacions un poc més treballades tot i que és molt evident el plantejament jurídic i legal dels temes tractats.⁴³

Els mateixos autors que estem citant publicaren altres treballs durant la dècada dels 50 amb la mateixa temàtica general i plantejament erudit i institucionalista, recolzats en la notable extensió que ocupava l'edició de

---

⁴¹ M. Dualde, *Las Cortes valencianas durante el reinado de Fernando e Isabel*, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, t. LVIII (1952), pp. 5-22.

⁴² F. Roca Traver, *El Justicia de Valencia (1238-1321)*, Ajuntament de València, 1970; F. Sevillano Colom, *Valencia urbana en los siglos XIII y XIV a través de los libros del Mustaçaf*, València, CSIC, 1957.

⁴³ Probablement siga el treball de L. Piles sobre la Batllia el que té una tendència més difícil d'evitar a classificar les dades obtingudes segons temes puntuals però amb una mínima coherència interna que explique el funcionament d'aqueix àmbit del poder medieval valenciana.

documents en el total de les obres; són obres sobre el mostassaf de Castelló, les ordenances municipals de la mateixa ciutat, i la Governació foral en el cas de Roca, i sobre el mostassaf de Catí, i la comparació entre el de València i els de Barcelona i Mallorca en el cas de Sevillano.⁴⁴

Fruit també de l'activitat dels estudis institucionalistes de tot aquest grup de persones caldria recordar també la realització a València l'any 1955 d'una exposició de dret històric i un notable catàleg, el qual, tot i aqueix caràcter descriptiu, no deixa de ser un esforç de recopilació i de donar notícia de les molt riques sèries forals dels arxius valencians, clarament poc concebudes i enteses d'una forma sistemàtica fins aquell moment.⁴⁵

També en la mateixa línia temàtica podríem incloure l'estudi de M. Dualde sobre el nomenament el 1492 de Joan de Lanuza com a virrei i lloctinent general del Regne valencià.⁴⁶ La raó de l'estudi rau en la localització casual d'uns documents sobre el seu nomenament i l'interès per destacar l'excepcionalitat jurídica d'aquell càrrec de govern, amb competències del rei que podríem qualificar d'anti-forals perquè implicaven el dret a fer justícia no seguint el règim foral. És aqueixa perspectiva la que interessa l'autor, l'excepció en el règim jurídic valencià, mentre no acaba d'entrar en les raons i context social de la moralitat que venia a restaurar el jurista aragonès entre els, suposem, "amorals" valencians de l'època.

e. *Els treballs d'història social i econòmica*

A més dels estudis dedicats a les institucions medievals valencianes i a revaloritzar, com pogueren, la participació dels valencians en la construcció de la "unidad de España", els anys de la *Escuela* visqueren també

---

⁴⁴ F. Roca Traver, El Mustaçaf de Castellón y el "Libre de la Mustaçaffia", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. XXVIII, 1952, pp. 455-492; F. Roca, *Ordenaciones Municipales de Castellón de la Plana durante la Baja Edad Media*, València, Institución Alfonso el Magnánimo-Escuela de Estudios Medievales, 1952; F. Roca, La Gobernación Foral del Reino de Valencia: una cuestión de competencia, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. IV (1951), pp. 177-214.

F. Sevillano Colom, El libro del mustaçaf de Catí, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. XXX (1954), pp. 220-228, t. XXXII (1956), pp. 188-199; F. Sevillano, De la institución del Mustaçaf de Barcelona, Mallorca y de Valencia, *Anuario de Historia del Derecho Español*, t. XXIII (1953), pp. 525-538.

⁴⁵ *Catálogo de la Exposición de Derecho Histórico del Reino de Valencia*, València, 1955.

⁴⁶ M. Dualde Serrano, La misión moralizadora del lugarteniente general Juan de Lanuza en el Reino de Valencia, *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. V (1952), pp. 475-498.

l'aparició dels primers treballs que podríem considerar nous per la seua temàtica social i econòmica. El que convé assenyalar, però, és que, en bona part, semblen ser més el resultat indirecte del buidament de sèries documentals concretes arran dels estudis sobre institucions, les quals permetien seqüenciar un període, que no tant una voluntat clara d'endinsar-se i respondre als nous corrents de la història social que es difonien per Europa. Hi ha doncs molt d'encaixament en allò que conta estrictament la sèrie o font usada i no és estrany que hi trobem bàsicament tres qüestions: els impostos, els mudèjars i els jueus.

Sobre els mudèjars ja hem parlat abans del matiner treball de M. Gual *Mudéjares valencianos. Aportaciones a su estudio* de l'any 1949; molt apegat exclusivament en ell a les notícies que li donaven les cartes de poblament que havia reunit, l'any 1952 redactava un nou treball sobre el mateix tema per al IV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó celebrat a Mallorca.⁴⁷

Tot i el seu títol generalista, en realitat el treball està dedicat només a l'assalt de la moreria de València l'any 1455, amb una metodologia que ja hem trobat abans: una notable edició de documents i un relat amb tots els ets i uts dels esdeveniments a partir d'allò que diuen taxativament aquests, sense cap concessió a les explicacions. Curiosament, en les primeres línies aprofita per a recordar els estudis que s'han fet sobre el tema i cita de forma més destacada els treballs d'altres dos historiadors del seu cercle de l'*Escuela*, L. Piles i F. Roca Traver, autors d'altres dues aproximacions als mudèjars valencians,⁴⁸ i no desaprofita per fer-los dues petites qualificacions.

Sobre el treball de Piles concretament diu que "hubiéramos deseado una sistematización general de los datos ensamblados en este artículo, con vistas a presentarnos la 'situación social' que nos promete en el título", i seguidament inclou el seu de *Mudéjares valencianos*, el qual qualifica de "verdadero arsenal de referencias documentales... finalizando con un curioso cuadro comparativo de la situación de los moros y cristianos de una

---

⁴⁷ M. Gual, Los mudéjares valencianos en la época del Magnánimo, *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Mallorca, t. 1 (1955), pp. 467-494. Quan apareix publicat aquest article, el professor Gual ja havia abandonat la Universitat de València i ho era de la Universitat Laboral de Tarragona.

⁴⁸ Leopoldo Piles Ros, La situación social de los moros de realengo en la Valencia del siglo XV, *Estudios de Historia Social de España*, I (1949), pp. 225-274; i Francisco Roca Traver, Un siglo de vida mudéjar en la Valencia medieval (1238-1338), *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, V (1952), pp. 115-208.

misma localidad y en un mismo siglo". Per contra, el treball de Roca Traver és considerat "su interpretación personal de la problemática mudéjar valenciana durante los siglos XIII y XIV, utilizando exhaustivamente toda la bibliografía y documentación posibles y, naturalmente, el trabajo anterior, cuyas aportaciones presenta algunas veces como propias.... Son aprovechables, no obstante, sus noticias sobre la organización de la aljama, vida profesional y régimen judicial de los mudéjares".⁴⁹

El cas és que llegint els quatre treballs sobre mudèjars, els dos de Gual, el de Piles i el de Roca Traver, resulta difícil establir-hi diferències significatives tant quant a la seua metodologia de treball com a la valoració que fan dels musulmans i de les seues relacions amb el món cristià.

Metodològicament el plantejament dels estudis és similar i resulta difícil trobar-hi diferències; una abundant recopilació de documents d'arxiu sobre un període cronològic i/o sobre un fet històric destacat, però amb una notable tendència a ser documents d'una mateixa i única sèrie d'arxiu, en uns casos la Batllia de València, en uns altres els registres de Cancelleria o del Justícia, la qual cosa implica que el relat dels fets que poden fer no és contrastat usualment amb altres fonts.

Quant als seus continguts, es manté allò que ja hem comentat adés i és la clara absència d'explicacions generals sobre el perquè dels esdeveniments que es relaten, i l'existència d'un to de qualificació negativa dels musulmans i de consideració com un grup social massa diferenciat i perillós per la seua demografia. Efectivament aqueix era sovint el to de les fonts documentals valencianes dels segles XIV i XV, però sembla que aquests autors no arribaren a plantejar-se la possibilitat de distanciar-se de la càrrega ideològica de les fonts usades.

És també interessant el fet que trobem en aquests treballs sobre els mudèjars les idees base que encara són mantingudes a hores d'ara per alguns historiadors, i alguns de notables, tant sobre els musulmans valencians com sobre la nostra societat medieval en general. Per exemple, la repetida afirmació d'una "minoría cristiana viviendo en medio de una superior masa musulmana", la idea de la benignitat en el tracte per part dels successius monarques: "se sigue con ellos, por parte de los reyes, una política de atracción, benigna y tolerante" o "El mismo monarca conquista-

---

⁴⁹ M. Gual, *Los mudéjares valencianos...*, pp. 467-468. Més avant i de nou referint-se a F. Roca Traver, afirmarà: "Uno de los autores antes mencionados, contradiciendo lo que se deduce de los documentos que publica en su apéndice, afirma que "los asaltos a las morerías valencianas, perpetrados en los siglos XIV y XV, en modo alguno pudieron darse en el XIII", *ibidem*, p. 472.

dor, Jaime I, se ve obligado a cambiar su política unitaria y tolerante ante las repetidas sublevaciones musulmanas...”; o la idea del perill dels musulmans “diferents” per a la pau de la societat: “los peligros que lleva consigo una masa política, social y religiosamente difícil de asimilar”.

En resum, l'encunyament d'una sèrie de tòpics que reproduïen en bona mesura de forma acrítica les valoracions i pors que la mateixa societat valenciana quatre-centista tenia sobre els “altres”. El problema és la fortuna que han tingut aqueixes afirmacions.

Quant als treballs sobre els jueus valencians, es troben pràcticament en la mateixa línia i són obra exclusiva de L. Piles, el qual va anar especialitzant-se en el seu estudi durant molts anys. Del període del qual estem parlant, fins a 1955, va arribar a publicar set articles d'un marcat caràcter documental, descriptiu i local. Els jueus valencians, com els mudèjars de les viles reials, es trobaven sota el domini jurisdiccional del Batlle General del Regne; com comentàvem abans, la consulta sistemàtica dels seus llibres permetia reunir fitxes per temes i, evidentment, jueus i mudèjars són persones que els documents medievals identificaven i qualificaven com a tals.⁵⁰

La visió que dona L. Piles dels jueus valencians és qualificada per ell mateix de fragmentària; com només es basa en els documents que la sèrie concreta li aporta, només pot plantejar-se com a objectiu futur fer una història d'aquesta comunitat, o “raça”, com ells els anomena. En tot cas és perceptible l'aplicació d'un grapat dels tòpics més comuns sobre el seu comportament social:

Es afirmación general el hecho de que los judíos con respecto a oficios y profesiones “aborrecían en alto grado todos aquellos que implicaban trabajo más o menos violento”... La atención e interés de los mismos se orientaba preferentemente hacia aquellas profesiones en que una actividad comercial de compra y venta permitía un margen de ganancia más amplio del que produce un trabajo de simple obrero... Y precisamente el acaparamiento de la actividad comercial

---

⁵⁰ L. Piles, Los judíos en la Valencia del siglo xv. El pago de deudas, *Sefarad*, t. VII (1947), pp. 151-156; L. Piles, Judíos extranjeros en la Valencia del siglo xv, *Sefarad*, t. VII (1947), pp. 354-360; L. Piles, La judería de Sagunto. Sus restos actuales, *Sefarad*, VIII (1948), pp. 151-156; L. Piles, Los judíos valencianos y la autoridad real, *Sefarad*, VIII (1948), pp. 78-96; L. Piles, Notas sobre judíos de Aragón y Navarra. (Ejercicio de la medicina. Fiscalización de recaudaciones), *Sefarad*, X (1950), pp. 176-181; L. Piles, La judería de Burriana. Apuntes para su estudio, *Sefarad*, XII (1952), pp. 105-124; L. Piles, Notas sobre los judíos del Reino de Valencia, *Sefarad*, XIII (1953), pp. 115-118.

y la riqueza consiguiente que una larga práctica y una innata capacidad les producía, sabemos que fue una de las causas de enemistad más frecuente del pueblo contra los judíos...⁵¹

En més poques línies no podríem trobar arreplegats tants dels tòpics ideològics atribuïts als jueus al llarg de la història. El monopoli del comerç, un aspecte realment xocant en el cas de la València medieval, adobat d'aqueix menyspreu pel treball manual...

D'altra banda, hi ha una segona idea central en aquests treballs sobre els jueus valencians i és el de la bona situació social en què s'hi trobaven arran de la protecció de la monarquia:

Pero sí hay que destacar, como ya el sr. Amador de los Ríos mencionaba, que "...en ninguno de los pueblos de Europa... hallaron aquellos tanta prosperidad como en España, ni gozaron de tan peregrinos privilegios, merced a los cuales les fué cumplidero realizar una organización social y religiosa, tan completa e independiente como no la han alcanzado tal vez desde aquel tiempo en nación alguna". Y esta afirmación que tiene valor general para todos los estados de la Península, adquiere mayor importancia por lo que se refiere a la organización y conducta concedida y seguida por los reyes aragoneses con respecto a los judíos de sus estados.⁵²

Aquesta repetida valoració sobre la benignitat del tracte per part del poder cristià, atès que són altra raça, és equiparable als arguments que planteja el mateix autor sobre la situació dels mudèjars al reialenc valencià del segle XV, i equiparable també a la visió construïda sobre aquests darrers per F. Roca Traver i que ja hem comentat.

És per açò que no deixa de ser curiós que en el comentari de documents que parlen de la repressió i violència física o moral i ideològica contra els jueus valencians, siguen presentats com exemples que demostrarien aqueix suposat magnífic tracte vers ells.

Davant els fets del decret d'expulsió immediata i general dels jueus dels regnes hispànics promulgat pels Reis Catòlics l'any 1492, del foragitament i exili de tot un poble, L. Piles comenta un manament del Batlle General de València d'aquell moment perquè, abans que siguen expulsats, siguen liquidats en qüestió de dies tots els béns, patrimoni, deutes i préstecs que tenien. Aquesta ordre respondria a

---

⁵¹ L. Piles, *Los judíos valencianos y la autoridad...*, pp. 80-81.

⁵² *ibidem*, p. 90.

la claridad y decidido propósito de justicia del Bayle... [i] pone en evidencia el afán de que fueran tratados con justicia... Creemos que quedará ya fuera de duda el afán por parte de los ministros reales de que los judíos fueran bien tratados y sobre todo se les respetara en el uso y libre empleo de sus bienes, así como la seguridad que los judíos tenían de ser atendidos en sus justas reclamaciones, conducta verdaderamente distinta de las persecuciones que habían sufrido un siglo antes, e incluso en aparente contradicción con la orden de su expulsión.³³

Efectivament, el desig de justícia de les autoritats cristianes era absolut, la qual cosa no té res a veure amb l'actitud "asèptica" d'expulsar tot un poble.

I és que, com comenta aquest autor en un altre treball sobre les coaccions que rebien els jueus de València per anar a sentir les prèdiques de frares catòlics per a que es convertiren,

los conversos, los anteriormente judíos, fueron luego los enemigos más acérrimos y fanáticos de sus antiguos correligionarios, y, con sus escritos y obras, contribuyeron a intensificar su persecución y las campañas iniciadas contra ellos.³⁴

No deixa de ser notable que, com en un cas citat més amunt sobre la no responsabilitat de les Catòliques Magestats d'Espanya en el comerç d'esclaus, ara també s'argumente que, en el fons, eren antics jueus –la raça podia més que la virtut cristiana– els causants de les repressions més extremes.

A primers de gener de 1955 va morir l'arxiver M. Dualde, qui fins aquell moment havia estat en bona mesura l'impulsor material de les activitats de l'*Escuela* i de la Institució Alfons el Magnànim. Un poc abans, l'any 1953, deixà de publicar-se fins a 1960 la revista *Saitabi* com a òrgan d'expressió de les càtedres d'història de la Facultat de Filosofia i Lletres de València. Crec que podria constatar-se amb això una prova més del distanciament entre el discurs oficial de la Facultat, segons tots els indicis controlada aquests anys dels 50 per Pablo Álvarez Rubiano, i el nostre grup de medievalistes.

---

³³ L. Piles, *Los judíos en la Valencia...*, pp. 153-154.

³⁴ L. Piles, *Los judíos valencianos...*, p. 91.

A més i, a poc a poc, alguns d'aquests dels quals hem anat comentant van abandonant València en fer oposicions a instituts o arxius perquè la condició de professors ajudants a la Facultat era una condemna clara a la misèria econòmica. Només ser catedràtic permetia una situació suficient, però el seu nombre restà tancat en les tres ocupades per Julián San Valero, Pablo Álvarez Rubiano i José María Jover, cap d'ells medievalista. D'alguna manera crec que pot valorar-se que anava passant-se a una nova etapa, definitivament encetada a nivell de la història medieval a inicis del curs 1957-58 quan arribà a València un nou catedràtic d'Història d'Espanya Antiga i Medieval que sí que es dedicava totalment al medievalisme, Antonio Ubieto. Evidentment amb ell s'encetava un altre temps.